

Kuidas paremini kujutleda?

Jaak Tomberg. Kuidas täita soovi. Realism, teadusulme ja utopiline kujutlusvõime. (Studia litteraria Estonica 24.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2023. 307 lk.

Arvustuse viimistlemise ajal sai teatavaks, et Jaak Tombergi monograafia „Kuidas täita soovi. Realism, teadusulme ja utopiline kujutlusvõime” on teenitult võitnud Eesti Kultuurkapitali kirjanduse sihtkapitali esseistika aastapreemia. Selle kohta on ilmunud sisukad arvustused Vikerkaares, Akadeemias ja Müürilehes.¹ Seega on täidetud iga autori soov saada märgatud ja loetud – ning kaasa mõeldud. Mõtlemisainet on mõndagi, sest eriti sageli ei avalda eesti teadlane kaalukat ja tasakaalukat monograafiat eesti keeles. Olen tuttav suure osa Tombergi kasutatud ingliskeelse teoreetilise kirjandusega, kuid ei kuulu teadusulme kirglike lugejate ringi. Pigem huvitab mind, mida saab sellest käsitlusest kaasa võtta muude kirjandusžanrude analüüsiks ja selle kaudu nüüdisreaalsuse kaardistamiseks.

Tomberg tõstatab paljude teadvuses trummeldava küsimuse: kuidas nn tuleviku kriisi² tingimustes leida tegelikkuse alternatiivide üle mõtlemise viise. Pole ju enam ühist arusaama, mis suunas peaks liikuma. Tulevikus terenduvad vaid omavahel põimuvad lõpustenaariumid: kliimakatastroof, majanduskrahh, liberaalse demokraatia kokkukukkumine jne. Ohtrate düstoopiate kõrvale on raske

leida usutatavat nägemust paremast hõlmest. Üha laiemalt levib teadmine, et nii, nagu elatakse praegu, pole varsti enam võimalik, aga midagi paremat ei tule ka pähe. Tombergi raamatuski tähtsat rolli mängiv teadusulme klassik William Gibson nendib, et meil pole tulevikku, kuna meie olevik on liiga ärev.³ Jõulisi narratiive näivad pakkuvat vaid need, kes suruvad kriisiärevust maha lubadusega naasta helgemasse minevikku.

Tomberg tõukub briti kultuurikriitiku Mark Fisheri tõdemusest, et tänapäeval on võimatu kapitalismile „mingit pädevat alternatiivi isegi *ette kujutada*”.⁴ Tombergi raamatus ongi keskne Fisher ja teda inspireerinud ameerika kirjandusteoreetiku Fredric Jamesoni nägemus hiliskapitalismist, aga selle kõrvale (või pigem sisse) saab paigutada ka infotiheda tehnoloogilise reaalsuse, looduse laastamise või mõne muu sama masendava kõikehõlmava nähtuse (Timothy Morton⁵ nimetab neid nende hoomamatuse tõttu hüperobjektideks), millest on võimatu ennast välja mõelda.

Niisuguse maailma mõistmiseks on vaja tajuda ja taluda selle keerukust ning mõtestada seoseid üksteisega haakuvate ja vastastikku sõltuvate süsteemide vahel (prantsuse filosoof Edgar Morin kutsub seda „keerukaks mõtlemiseks”⁶). Üks „labor”, kus keerukas mõtlemine aset leiab, on ilukirjandus, ning Tomberg on oma tähelepanu suunanud teadusulmele,

³ Vt **M. Nilges**, *How to Read a Moment*. Chicago: Northwestern University Press, 2021, lk 2.

⁴ **M. Fisher**, *Kapitalistlik realism. Kas alternatiivi ei ole?* Tlk N. Lopp. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia Kirjastus, 2019, lk 8.

⁵ **T. Morton**, *Hyperobjects: Philosophy and Ecology after the End of the World*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2013.

⁶ **E. Morin, A. B. Kern**, *Homeland Earth*, lk 130.

¹ **T. Kahu**, Mõeldav ja kujutletav. – Vikerkaar 2023, nr 9, lk 118–122; **O. Puumeister**, Reaalsus on alati alles tulemas. – Akadeemia 2024, nr 1, lk 167–174; **M. Unt**, Kuidas hüpata üle oma varju. – Müürileht 2024, nr 137, lk 36–37.

² **E. Morin, A. B. Kern**, *Homeland Earth: A Manifesto for the New Millennium*. New York: Hampton Press, 1999.

žanrile, mis on traditsiooniliselt suutnud pakkuda võimalusi kujutleda muud kui masendavat argireaalsust. Tomberg toetub arusaamale, et kunstiline väljamõeldis võib olla „oleviku struktuurilise suletuse” katkestaja alternatiive leida püüdva „kujutusvõime kannustaja ja rikastajana” (lk 17). Samuti püüab ta leida viise, kuidas pääseda düstoopilise mõtte depressiivsest lõksust ning teha pingutusi võimalike tulevike kujutamiseks. Need katsetused võivad esmapilgul näida naiivseina, kuid ka keskkonnafilosoof Glenn Albrecht⁷ rõhutab vajadust leida tulevikku vaatav sõnavara, mitte jääda kliimaängi kannatama. Teadusulme paistab olevat loogiline koht, kus muidu ahtraks jäänud kujutusvõimet turgutamas käia.

Tombergi raamatus ei kohta tehnikaimesid ega inimkonnale alternatiive pakkuvaid tsivilisatsioone. Raamatu ulme on pigem argine. Jamesonilt ja Brian McHale'ilt inspiratsiooni saanud Tombergi käsitluses on ulme funktsioon sarnane ajaloolise romaani omaga: see „näitab tulevikku põhimõtteliselt erinevana olevikust, kuid samas ka selle järeloona ja ajaloolise arengu hilisema, olevikust tuleneva etapina” (lk 163). Utopia on oleviku üks võimalik tulem. Tomberg usub ajaloolisse määratusse. Seega annab raamat sissevaate utopia muutumisse eri ajajärgudel: varauusaegsed kujutused elluviidud ideaalmaailmadest muutuvad XX sajandil pigem hoiatavateks düstoopiateks. Tombergi jaoks on oluline see, et moodsa ajalooteadvuse tekke tuules saab teadusulme keskmeks pidevas muutumises olemise protsess (lk 167). Selles peitubki ulme lootustandev potentsiaal. Ott Puumeistrit tsiteerides saab tõdeda: „Niikaua kuni

maailm on veel pooleli, püsib transformatsioon võimalikuna.”⁸

Raamat vahendab eestikeelsele lugejale mitmeid teadusulmeteemalisi uurimusi ja kirjandusteoriat ning ainuüksi see laiahaardeline tõlke- ja kodustamistöö on kiidusõnu väärt. Loomulikult on palju juttu ulmest ja utoopiatest, kuid kirjandusväljale on ehk kõige huvitavam realismi mõiste käsitus (lk 22–25). Esile tõuseb eelkõige utoopiline realism, mida Tomberg kasutab, taas Jamesonile⁹ toetudes, viitama kujutamislaadile, milles „utoopilisi elemente kaasatakse „ilma igasuguse fantastilise soovmõtlemiseta fiktsionaalsete, kuid täiesti realistlike sündmuste konstrueerimisse”” (lk 20). Maailm on sellistes narratiivides nii sügavalt kriisidest räsitud, et puuduvad igasugused ühiskonna muutmise või muutumise võimalikkuse märgid (paljude arvates on nii ka tänapäeval). Utoopilise realismi mõiste juhib tähelepanu tekstidele, mis pakuvad kognitiivset võõritust, kuid samal ajal ka ühiskondliku tegelikkuse usutatavat kujutust (lk 47). Oluised on mõlemad: maailm peab olema äratuntav, samas piisavalt võõras, et raputada meid lahti harjumuspärasest tõlgenduslikust passiivsusest.

Just selle kirjeldava dominandi olulisuse tõttu väidab Tomberg, et ulme ja realism pole praegusel ajajärgul vastandid, vaid tugeva poeetilise ühisalusega tekstilaadid, mille taga seisab soov esitada usutatavat maailma (lk 95). Siinkohal tekib küsimus: kui ulme sulandub realismi, siis mis saab võimalusest kujutada midagi muud? Milleks ulme võõritus, kui reaalsus on oma võõritusega inimestel katuse sõitma pannud? Tombergi sõnu kasutades: „Mis kasu on utoopiatest, kui tegelikkus ise esitleb end otsekui kõikehõlmava, seesmiselt

⁷ G. A. Albrecht, *Earth Emotions: New Words for a New World*. Ithaca: Cornell University Press, 2019.

⁸ O. Puumeister, *Reaalsus on alati alles tulemas*, lk 174.

⁹ F. Jameson, *Realism and Utopia in The Wire*. – *Criticism* 2010, kd 54, nr 3–4, lk 371.

paljusliku *teostunud utoopiana*, mille suhtes igasugused alternatiivid puuduvad?” (Lk 78; siin ja edaspidi tsitaatides originaali kursiiv.) Paljudele võib see reaalsus pigem näida düstoopiana, aga see ei muuda antud retoorilise küsimuse fookust.

Me elame ajal, mil reaalsus ei näi tihti tõesena, või vähemalt on üha keerulisem eristada tõest ja fiktiivset. See ajastu on toonud kaasa kõrgendatud reaalsusjanu, nagu tões ameerika kirjanik David Shields manifestis „Reaalsusjanu”.¹⁰ Reaalsus on muutunud nii keerukaks, et traditsiooniline kirjanduslik realism ei suuda seda adekvaatselt kujutada. Shields kutsub üles õgvendama või isegi lõhkuma žanripiire. Tombergi projekt pakub reaalsusjanu rahuldamise üheks võimaluseks utoopilise realismi, kuid ei lähe kaasa Shieldsi üleskutsega hüljata romaanižanr. Pigem kutsub ta lugejaid võtma kirjandust tõsiselt, mitte pidama žanrilisi piirisõdasid. Ka Mathias Nilges¹¹ loodab, et just romaanid aitavad üle saada passiivsusest, mida tekitavad kuhjuvad kriisilmingud, kuna need meenutavad meile, et me pole ammendanud oma oskust ette kujutada muutusi, ehk isegi tulevikku.

Tombergi raamat on kosutav lugemine kirjandusteadlastele, sest see meenutab, mis on kirjanduse ühiskondlik funktsioon: ärgitada ja harida kujutlusvõimet, oskust mõtiskleda „teise, erineva, võõra või tundmatu olemuse üle” (lk 79). Selline kujutlusvõime ja empaatia treening kaasneb igasuguse kirjandusega. Tomberg arutleb pikemalt ulmele olulise noovumi mõiste üle, aga sellist võõritust võivad tekitada ka poeetilised elemendid, nn „noovum keeles” (lk 106), näiteks stiilivõtted, mis võimaldavad teha lausutavaks ja seega analüüsitavaks tekstivälises maailmas vaevu

hoomatavad nähtused ja probleemid (lk 111). Teemad, mida just keele kaudu kujutatakse, on väga olulised. Näiteks China Miéville'i romaanis „Saatkonnalinn” („Embassytown”) on esitatud küsimus, kas utoopilise kogukonnatunde loomine võib olla kinni keeles (lk 142).

Tomberg toetub ingliskeelses kirjandusteoorias pea kümme aastat tagasi laialdast positiivset vastukaja leidnud kirjandusteadlase Caroline Levine'i teosele „Vormid. Tervik, rütm, hierarhia, võrgustik” („Forms: Whole, Rhythm, Hierarchy, Network”), mille eesmärk on kirjandusliku vormi analüüsi kaudu tuua esile kirjandustekstide suutlikkus „toimida materiaalsel, sotsiaalsel ja poliitilisel väljal” just nende vormi teovõime tõttu (lk 211).¹² Levine lähtub omajagu utoopilisest eesmärgist panna vääramatuna näivate süvastruktuuride kõrvale vormid, millest jõud üle käib, ning julgustab loovalt katsetama reaalsusse sekkumisega, isegi kui vaid kaudsel moel. Tomberg keskendub Levine'i kasutatud mõistetest võimaldavustele (ingl *affordances*), mis aitavad „mõelda nii piiratuses kui ka suutlikkusest – sellest, mis teod või mõtted mõne vormi tõttu võimalikuks või võimatuks muutuvad”.¹³ Tomberg tahab teada, „mida realism *kõige paremini võimaldab*” (lk 213), ning tema vastus sellele küsimusele on, et realism võimaldab tegelikkuse detailseid kirjeldusi ja dünaamilisi võimalikke maailmu. Eriti oluline on see näiteks kliimakriisiladsete raskesti hoomatavate nähtuste puhul. Kirjandus – ja ehk üksnes kirjandus? – suudab panoraamselt välja joonistada ning kogetavaks teha omavahel põimunud keerukad kliimakriisini viinud struktuursed tingimused, aga ka nende varjus toimetavate inimeste argireaalsuse (lk 247, 254).

¹⁰ D. Shields, *Reality Hunger: A Manifesto*. New York: Knopf, 2010.

¹¹ M. Nilges, *How to Read a Moment*, lk 13.

¹² Vrd C. Levine, *Forms: Whole, Rhythm, Hierarchy, Network*. Princeton: Princeton University Press, 2015, lk 14, 16.

¹³ Samas, lk 152; Tombergi tõlge (lk 213).

Kuigi Tomberg on analüüsinud kanoonilisi teadusulme klassikuid (Gibson, Ray Bradbury, Stanisław Lem, Kim Stanley Robinson, nende kõrval – eeldatavasti Jamesonist innustatuna – telesari „Võrgustik” („The Wire”)), võiks küsida, kas sama vormikeskset lähenemist saab mugandada muudele kirjandusžanridele. Kas eksperimentaalsele kirjandusele või nn kõrgmodernismile omased stiilivõtted ei vallanda sama „kognitsiooni efekti” ehk „teksti enese” suhtumist tekstis loodavasse võõritusse (lk 87)? Ka need kirjandusuurijad, kes ei tegele ulmega, saavad Tombergi teosest hulgaliselt mõtteainet tekstiliste vormide võimaldavuste alal, muu hulgas ühiskondlike teemade käsitlemisel.

Tänapäeva infokorratuse kontekstis on oluline hoomata, et utopia töötab pingeväljas, kus „inimene ja kogukond tunneb ennast ära radikaalselt teistsugusena” (lk 93). Meenutagem, et Bradbury romaanis „451° Fahrenheiti” põletatakse raamatuid, et ühiskonna liikmed saaksid vajuda „vaatemängu kütkestavasse õnne” (lk 189). Kirjanduse staatust ei ohusta vaid totalitaarsed ühiskonnad. Kirjanduse utoopiline potentsiaal tuleneb selle paljutähenduslikkusest ja mitmeti mõistetavusest ning võimest hoida alal „ajaloolise muutuse võimalikkust ning luua seda kujutlusvõimeliselt juurde” (lk 190). Praegune kommerts-kultuuri pakutud düstooptiate uputus pigem tõmbistab inimeste kriitilist meelt, nagu on märkinud ühiskonnakriitilised teoreetikud.¹⁴ Tomberg püüab küll sellele masendavale järel-

dusele alternatiive leida, kuid peab lõpuks piirduma tagasihoidliku tõdemusega, et „a(s)jad võivad muutuda” (lk 199). Et seda muutuse nägemuse lootust elus hoida, kutsubki ta lugejaid leidma alternatiive tekstides, mis ei liigitu ulme alla, kuid milles on vähemalt kübege muutusega katsetamist ehk siis utoopilist realismi. Viimane ei tähenda veenva tuleviku väljajoonistamist, vaid arutelu alternatiivsete võimaluste üle. Alternatiivide läbikukkuminegi on Jamesonist lähtuvalt konstruktiivne. Kirjanduse ja muude kunstivormide utoopiline potentsiaal seisneb „olemasoleva ühiskondliku korra kivistunud ja enesest mõistetavaks peetud hegemooniate egalitaarses lahti liigendamises ja ümber korrastamises, mida saab teha üksnes kujutamistasandile sisse viidud loova vaatepunktinihke kaudu” (lk 230). Nihilistlikul ajastul¹⁵ on see olulisem kui iial varem.

On tänuväärne, et praegu valitsevas mõõdikukeskses kõrghariduses on Eesti humanitaarteadlane võtnud riski kirjutada kaalukas teaduslik monograafia eesti, mitte inglise keeles, latti eesti lugeja jaoks alla laskmata. Veelgi tänuväärsem on, et raamat kutsub üles nägema võimalikke tulevikke ajal, mil on läbi saamas 1990. aastatel alanud optimismi ja tulevikuusu aeg. Me ei pruugi küll suuta uskuda, et õnne saab pakkuda „kõigile, tasuta” nii, et kellelegi ei tehta liiga (lk 11), aga Tomberg meenutab lugejaile, et pessimistlikul ajajärgul on kaotatud julgus unistada – või lugeda raamatuid, mis julgavad unistada.

RAILI MARLING

¹⁴ Nt F. Jameson, *An American Utopia*. – *An American Utopia: Dual Power and the Universal Army*. Toim S. Žižek. London: Verso, 2016, lk 1–96.

¹⁵ W. Brown, *Nihilistic Times: Thinking with Max Weber*. Cambridge: Harvard University Press, 2023.